

ZBIGNIEW KLIMIUK¹

KIERUNKI I FORMY WSPÓŁPRACY PRODUKCYJNEJ I TECHNOLOGICZNEJ WSCHÓD-ZACHÓD W LATACH 80. XX W.

DIRECTIONS AND FORMS OF EAST-WEST PRODUCTION AND TECHNOLOGICAL COOPERATION IN THE 1980

Streszczenie. Artykuł analizuje formy współpracy produkcyjnej i technologicznej między krajami Wschodu i Zachodu w latach 80. XX w., które na przełomie lat 70. i 80. znalazły się w stanie stagnacji. Przez Wschód rozumiemy tutaj kraje należące do RWPG, natomiast Zachód obejmuje ówczesne kraje OECD, tj. Europę Zachodnią, Amerykę Północną oraz Japonię. Wymieniona płaszczyzna współpracy okazała się najbardziej odporną na pogorszenie w tym okresie relacji gospodarczych i politycznych. Służyła rozwojowi wymiany towarowej i poprawie jej struktury oraz była z reguły w stosunku do niej zjawiskiem wtórnym. Kraje zachodnie nie udostępniały krajom bloku radzieckiego najbardziej nowoczesnych technologii dla uruchomienia produkcji kooperacyjnej, która stworzyłaby podstawę do konkurencji na rynkach wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych. W zawieranych umowach o kooperacji dominowały porozumienia o specjalizacji i wspólnej produkcji, oparte na mało atrakcyjnych dla krajów socjalistycznych zasadach. Z reguły w ramach tej współpracy partner zachodni dostarczał stosunkowo złożone komponenty i zespoły, dokumentację techniczną, licencje oraz know-how. Również powiązania naukowo-techniczne Wschód-Zachód charakteryzowały się zazwyczaj asymetrią, gdzie w strukturze obrotów licencyjnych miała miejsce nie tylko asymetria ilościowa, tj. przewaga Zachodu w sprzedaży licencji do krajów socjalistycznych, ale i wartościowa. Głęboka asymetria istniała również w transferze wiedzy naukowo-technicznej uprzedmiotowionej w maszynach i urządzeniach.

¹ Dr hab. Zbigniew Klimiuk, Akademia Mazowiecka w Płocku. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8555-3522>.

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa –Użycie niekomercyjne – Bezutworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

Słowa kluczowe: stosunki Wschód-Zachód, współpraca kooperacyjna i technologiczna, handel zagraniczny, transfer technologii i wiedzy, licencje i patenty.

Abstract. The article analyses the forms of production and technological cooperation between the countries of the East and the West in the 1980s, which at the turn of the 1970s and 1980s found themselves in a state of stagnation. By the East we mean the countries belonging to the Comecon, while the West includes the then OECD countries, i.e. Western Europe, North America and Japan. The aforementioned plane of cooperation proved to be the most resistant to the deterioration of economic and political relations in this period. It served to develop trade in goods and improve its structure and was usually a secondary phenomenon in relation to it. Western countries did not provide the countries of the Soviet bloc with the most modern technologies for launching cooperative production, which would create a basis for competing on the markets of highly developed capitalist countries. The concluded cooperation agreements were dominated by agreements on specialisation and joint production, based on principles that were not very attractive for socialist countries. As a rule, within the framework of this cooperation, the Western partner provided relatively complex components and assemblies, technical documentation, licenses and know-how. Also, East-West scientific and technical links were usually characterized by asymmetry, where in the structure of license turnover there was not only a quantitative asymmetry, i.e. the West's advantage in selling licenses to socialist countries, but also a value asymmetry. There was also a deep asymmetry in the transfer of scientific and technical knowledge embodied in machines and devices.

Keywords: East-West relations, cooperative and technological cooperation, foreign trade, technology and knowledge transfer, licenses and patents.

Wstęp

Rozwój kooperacji produkcyjnej i technologicznej Wschód-Zachód, podobnie jak innych dziedzin stosunków ekonomicznych, znalazł się na przełomie lat 70. i 80. w stanie impasu². Wprawdzie Europejska Komisja Gospodarcza ONZ (EKG) stwierdziła, że kooperacja produkcyjna okazała się formą współdziałania najbardziej odporną na niekorzystne zjawiska, jakie wystąpiły w latach 1980-89, ale nie oznaczało to, że nie dotknęły one także tej dziedziny współpracy. Kooperacja, jakkolwiek bezpośrednio służyła rozwojowi wymiany towarowej i poprawie jej struktury, z reguły była w stosunku do niej zjawiskiem wtórnym. Handel stanowił pierwsze doświadczenie w kontaktach między partnerami. W krajach zachod-

² H.E. Schaffer (ed.) (1985) *Technology Transfer and East-West Relations*, London: Croom Helm.

nich promocja eksportu stanowiła 70-80% motywów podejmowania kooperacji. Firmy zachodnie poszukiwały przede wszystkim dojścia do rynków krajów socjalistycznych lub polepszenia na nich swej pozycji. Ważną rolę odgrywały też możliwości obniżenia kosztów produkcji.

Dla krajów bloku komunistycznego rozszerzenie możliwości zbytu na rynkach zachodnich było również celem pierwszorzędnej wagi. Cel ten był osiągany dwuetapowo. Pierwszy etap wymagał stworzenia i rozbudowywania, w oparciu o związki kooperacyjne, nowoczesnych mocy produkcyjnych. Wiązał się zatem z absorpcją i adaptacją nowej techniki. Następnie można było przejść do drugiego etapu, czyli poprawy struktury eksportu, zwiększenia w nim udziału wyrobów przemysłu przetwórczego (artykułów konsumpcyjnych trwałego użytku oraz maszyn i urządzeń). Kooperacja stanowiła więc dla krajów RWPG sposób na zmniejszenie luki technologicznej między ugrupowaniami oraz rozwiązanie zwiększające zdolności eksportowe. Zanim jednak doszło do rozszerzenia zbytu na rynku zachodnim, istotnego znaczenia nabierał problem dopływu nowoczesnej technologii na warunkach sprzyjających obniżeniu wydatków w walutach wymienialnych. Częstokroć występowała zatem w pierwszej fazie kooperacji sytuacja bardziej korzystna dla realizacji celów partnerów zachodnich. Partnerzy z krajów socjalistycznych, zwiększając import maszyn, urządzeń i technologii, wpływali na intensyfikację eksportu partnerów zachodnich. Dopiero w drugiej fazie rozwoju współpracy kooperacyjnej dochodziła do skutku zamierzona intensyfikacja eksportu państw socjalistycznych, ale niekoniecznie.

Z przedstawionych wyżej motywacji stron i warunków uruchomienia kooperacji gospodarczej Wschód-Zachód wynikało ściśle jej powiązanie nie tylko z wymianą towarową, lecz także ze stosunkami kredytowymi i transferem technologii. Przy zakłóceniach i zahamowaniu rozwoju w obu dziedzinach, określone ograniczeniu uległy też związki kooperacyjne. Daleko posunięty stopień współzależności ujawnił się z całą wyrazistością na początku lat 80. po wprowadzeniu przez kraje zachodnie sankcji w dziedzinie kredytowej i technologicznej³. Jakkolwiek posunięcia te nie były ukierunkowane przede wszystkim na projekty kooperacyjne, wpłynęły one

³ G. Czerkawska, K. Czerkawski, *Skuteczność międzynarodowych sankcji gospodarczych*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 6/1987.

jednak negatywnie na tę dziedzinę współpracy. Wstrzymanie dopływu kredytów osłabiło główny filar, na którym wspierał się rozwój kooperacji w dziesięcioleciu lat 70. Destrukcyjny wpływ wywarły także restrykcje w zakresie transferu technologii. Liczne projekty kooperacyjne w ostatnich latach nie dochodziły do skutku z uwagi na zaostrzoną kontrolę eksportu w ramach COCOM⁴. Trzeba przy tym zauważyć, że oddziaływanie wspomnianych ograniczeń na rozwój kooperacji było nawet silniejsze niż na wymianę towarową. Ponadto współpraca w dziedzinie kooperacji (z uwagi na powstającą w jej wyniku długotrwałą współzależność między partnerami) wykazywała także określoną wrażliwość na zmianę klimatu w stosunkach politycznych między obu grupami krajów i wynikającą stąd niepewność w kształtowaniu ogólnych warunków rozwoju.

Należy również zaznaczyć, że kraje zachodnie nie udostępniały najbardziej nowoczesnych technologii dla uruchomienia produkcji kooperacyjnej, która stworzyłaby krajom RWPG podstawę do konkutowania na rynkach wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych. Nie mogło to sprzyjać dynamicznemu rozwojowi kooperacji tym bardziej, że postępy partnerów zachodnich w zakresie rozszerzenia eksportu na rynki krajów socjalistycznych okazały się mniejsze od oczekiwanych. Dotyczyło to na przykład dostępu do rynków pozostałych krajów RWPG po nawiązaniu współpracy z jednym z nich. Stopień autonomii poszczególnych gospodarek czynił to bowiem rzeczą prawie niemożliwą. Ekspansja eksportowa na rynki pozostałych krajów socjalistycznych była możliwa jedynie w sposób pośredni, poprzez dostawy kooperującego przedsiębiorstwa do innych krajów RWPG. Sprzężenia te okazały się skomplikowane ze względu na dwoistość rozliczeń finansowych: najczęściej rublowych między przedsiębiorstwami z krajów RWPG i wolnodewizowych między kooperującym przedsiębiorstwem zagranicznym i jego wschodnioeuropejskimi kontrahentami. Niemały wpływ miały tu bariery wynikające z różnicy systemów i mechanizmów gospodarczych.

Charakter kooperacji produkcyjnej

W zawieranych umowach o kooperacji dominowały porozumienia o specjalizacji i wspólnej produkcji, oparte na mało atrakcyjnych dla

⁴ *Zachodnia polityka ograniczania eksportu do krajów socjalistycznych*, „Biuletyn Ekonomiczny” Nr 1522/26 I 1987, 1523/2 II 1987, 1524/9 II 1987 r.

krajów socjalistycznych zasadach. Z reguły w ramach tej współpracy partner zachodni dostarczał stosunkowo złożone komponenty i zespoły, dokumentację techniczną, licencje i know-how. Natomiast partnerzy z krajów bloku komunistycznego dostarczali mniej złożone, ale pracochłonne i materiałochłonne elementy wyrobów finalnych. Na tę formę kooperacji, zgodnie z danymi EKG ONZ przypadało w 1984 r. 42% wszystkich umów o współpracy kooperacyjnej między Wschodem a Zachodem. Istotne znaczenie miały także porozumienia o dostawach kompletnych urządzeń, spłacane wyrobami wyprodukowanymi za pomocą otrzymywanych środków trwałych (17%). Z tworzeniem wspólnych przedsiębiorstw za granicą (głównie w postaci joint ventures) związanych było 17% ogólnej liczby umów kooperacyjnych, a z realizacją wspólnych projektów w krajach trzecich - 11%. Na porozumienia o sprzedaży licencji spłacanych towarami przypadało 8%, a na umowy o podwykonawstwo 4% liczby porozumień⁵. Na zachowanie dynamiki rozwojowej wpływ wywierało także występowanie znacznej liczby porozumień drobnych i krótkoterminowych, których termin funkcjonowania w dużej części wygasł właśnie na przełomie lat 70. i 80. W niekorzystnej sytuacji politycznej i ekonomicznej towarzyszyła temu niska skłonność państw zachodnich do przedłużenia terminów ważności tych porozumień.

Druga połowa lat 80. odznaczała się zmianą podejścia do kooperacji, jako formy stosunków gospodarczych z zagranicą. Wówczas to wykształciła się tendencja do doskonalenia już wcześniej występujących form kooperacji, rozszerzenia jej na nowe dziedziny oraz wprowadzenia nowych, bardziej efektywnych form współdziałania. Do takich należały m.in. joint ventures, których tworzenie tym razem zostało spopularyzowane na terenie krajów RWPG. Istniały ogólnie rzecz biorąc, dwie interpretacje wzrostu znaczenia wspólnych przedsięwzięć w zagranicznej polityce ekonomicznej krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Pierwsza zwracała uwagę na to, że przy malejących możliwościach zaciągania dalszych pożyczek i kredytów, joint ventures stanowiły nową formę napływu kapitałów. Zgodnie z drugą interpretacją wspólne przedsięwzięcie zapewniało stały przyływ technologii (w odróżnieniu od jednorazowych zastrzy-

⁵ *Recent Developments in East-West Cooperation in Third Countries and in Tripartite Cooperation*, UNCTAD TB/B/1000 z 6 czerwca 1984 r. oraz dok. EKG TRADE (R. 503)/Add.1 /1984.

ków technologii). Ponadto, joint ventures – korzystające w większym stopniu z sieci marketingowej, sprzedażowej i serwisowej partnerów zagranicznych niż partnerzy tych firm w ramach kooperacji przemysłowej – były skuteczniejszym instrumentem ekspansji eksportowej krajów socjalistycznych. Doskonalenie form współpracy polegało również na obejmowaniu współdziałaniem w ramach porozumień kooperacyjnych także organizacji pracy, kształtowania struktur produkcji oraz wprowadzania długoletnich kontraktów, których celem było dokonywanie przy współpracy z firmami zachodnimi modernizacji poszczególnych branż przemysłu. Nowością w przypadku kooperacji inwestycyjnej było to, że strona zachodnia odpowiedzialna była nie tylko za dostarczenie sprzętu i nadzorowanie jego zainstalowania, jak miało to miejsce poprzednio, lecz za każdą fazę realizacji inwestycji – od zaprojektowania zakładu do jego uruchomienia, co wpływało na skrócenie terminu realizacji inwestycji prawie 3-krotnie. Jeśli zaś idzie o wzbogacenie treści przedmiotowej kooperacji, to wskazać należy na rozszerzenie jej zasięgu na takie dziedziny, jak: przemysł rolno-spożywczy, ochrona środowiska naturalnego, rozwój odnawialnych i ekologicznie nieszkodliwych źródeł energii oraz częstsze włączanie do tego typu porozumień postanowień regulujących sferę badań rozwojowych.

Intensywność związków kooperacyjnych

Rozwój kooperacji gospodarczej poszczególnych krajów RWPG z Zachodem w analizowanym okresie był bardzo zróżnicowany. Odnaczał się on występowaniem tendencji spadkowych, stagnacyjnych i wzrostowych. Zróżnicowane było również podejście do pojęcia porozumienia kooperacyjnego, co w znacznym stopniu utrudnia analizę tej formy współpracy gospodarczej. Między obu grupami krajów występowały bowiem generalne porozumienia, które tworzyły podstawę do uruchomienia kilku lub kilkunastu linii kooperacyjnych oraz porozumienia drobne, krótkookresowe, sprowadzające się do pojedynczych transakcji kooperacyjnych. Niektóre źródła przy ocenie stanu faktycznego bazowały na porozumieniach generalnych, wielopoziomowych, uwzględniając dodatkowo porozumienia pojedyncze o długookresowym charakterze. Inne zaś podawały wszystkie najdrobniejsze nawet jednostkowe transakcje, jakie miały miejsce w badanym okresie. Skąd przy ocenie tego zjawiska, zwłaszcza w odniesieniu do krajów o stosunkowo rozbudowanej sieci powiązań kooperacyjnych, spotkać się można z dość rozbieżnymi danymi.

Rozbieżność w liczbach dotyczących porozumień kooperacyjnych wynikała także z tego, czy były uwzględnione wszystkie dziedziny współpracy kooperacyjnej (a więc kooperacja przemysłowa, naukowo-techniczna, a handlu i usługach- np. statystyki UNCTAD), czy też za podstawę była brana tylko współpraca w przemyśle (statystyki Sekretariatu EKG). Z raportu UNCTAD, zawierającego dane dotyczące wszystkich form kooperacji wynikało, że w 1982 r. funkcjonowało na Węgrzech ponad 500 porozumień kooperacyjnych z krajami OECD, w Związku Radzieckim- 300, w Rumunii- 120, w Czechosłowacji- 75 i w Bułgarii- 60⁶. Tak więc w wymienionych pięciu krajach, bez uwzględnienia Polski i NRD, funkcjonowało w 1982 r. ok. 1100 porozumień kooperacyjnych z krajami OECD. Po uwzględnieniu zaś wszystkich siedmiu europejskich krajów RWPG liczba porozumień osiągnęła poziom 1200. Najbardziej drastyczny spadek kooperacji, nie dający się porównać do żadnego z pozostałych państw RWPG, wystąpił w Polsce. Jak wynikało z danych IKiCHZ z ponad 100 porozumień kooperacyjnych z Zachodem funkcjonujących jeszcze w 1979 r., w 1981 r. pozostało tylko 51, a w 1982 r. – 41. W 1985 r. funkcjonowało tylko 30 porozumień kooperacyjnych Polski z Zachodem, w większości znajdujących się w końcowej fazie⁷.

Pewną próbą łagodzenia drastycznej zmiany sytuacji była dokonana w 1982 r. nowelizacja ustawy z 1976 r. w sprawie zakładania przedsiębiorstw o kapitale mieszanym na terytorium Polski. Ustawa ta z uzupełnieniami z 1983 r. stworzyła podstawę przede wszystkim do zakładania przedsiębiorstw polonijnych w dziedzinie drobnej wytwórczości. Mimo szybkiego wzrostu liczny tych przedsiębiorstw (w końcu 1987 r. funkcjonowało w Polsce ok. 700 firm polonijnych), z punktu widzenia efektów makroekonomicznych nie rozwiązywało to jednak problemów rozwoju kooperacji produkcyjnej⁸. Spadkowa tendencja w zakresie kooperacji wystąpiła także w Rumunii. Zgodnie z danymi EKG udział tego kraju w ogólnej liczbie porozumień kooperacyjnych w dziedzinie przemysłu krajów RWPG z krajami OECD obniżył się i wyniósł w 1982 r. 6%. Zwraca uwagę również występowanie w omawianym okresie stagnacji koo-

⁶ *Recent Developments in East-West Cooperation*, s. 8-9, 13-15.

⁷ *Polski Handel Zagraniczny-1985 r.*, [w:] „Rynki Zagraniczne” Nr 74-75/1986 (wkładka).

⁸ „Rynki Zagraniczne” Nr 25/1986 r.

peracji produkcyjnej Węgier z Zachodem. Roczny przyrost procentowy liczby porozumień kooperacyjnych Węgier z Zachodem kształtował się na początku lat 80. następująco: 1980 r. – 16%, 1981 r. – 12% i 1982 r. – 1%. Było to o tyle istotne, że kraj ten miał znacznie korzystniejsze od pozostałych państw RWPG warunki do rozwoju kooperacji z uwagi na stan zaawansowania reformy gospodarczej, bardziej wyprofilowaną strukturę eksportu oraz duże zaufanie partnerów zachodnich. Mimo to w latach 1980-82 zarysował się wyraźny impas w zawieraniu nowych porozumień kooperacyjnych, a udział Węgier w ogólnej liczbie funkcjonujących porozumień obniżył się do 33% w 1982 r.

Wyraźną tendencję wzrostową pod względem udziału w kooperacji przemysłowej z Zachodem wykazywały Czechosłowacja, NRD i Bułgaria. Udział Czechosłowacji w ogólnej liczbie porozumień kooperacyjnych krajów RWPG powiększył się do 10% w 1982 r., NRD zaś do 4%. W Bułgarii w okresie 1980-82 można było odnotować wzrost udziału tego kraju w ogólnej liczbie porozumień kooperacyjnych, który wyniósł w 1982 r. ok. 4%. Na szczególne podkreślenie zasługuje zmiana pozycji ZSRR w zakresie kooperacji produkcyjnej. Wprawdzie przy rozpatrywaniu rozwoju sytuacji w krótszych przedziałach czasowych można było stwierdzić spadek znaczenia Związku Radzieckiego w międzynarodowej współpracy produkcyjnej, ale nie zmieniało to faktu, że w przekroju długofalowym pozycja tego kraju uległa wyraźnemu wzmocnieniu. Wyrażało się to w powiększeniu udziału ZSRR w ogólnej liczbie przemysłowych porozumień kooperacyjnych krajów RWPG do 27% w 1982 r. Dodać należy, że ZSRR zajmował zdecydowanie drugie miejsce po Węgrzech pod względem ilości zawartych porozumień kooperacyjnych, ale przy znacznie wyższej skali obrotu kooperacyjnego.

Innym ważnym aspektem oceny kooperacji było określenie jej udziału w wartości obrotu towarowego krajów RWPG z krajami OECD. Z uwagi na brak systematycznie prowadzonych i wyczerpujących informacji z zakresu kooperacji produkcyjnej z zagranicą w statystykach państw RWPG było prawie niemożliwe dokonanie takich obliczeń dla całego badanego okresu. Ze sporadycznie wymienianych w różnych analizach danych wynikało, że w latach 1982-84 udział towarów pochodzących z kooperacji w wartości eksportu krajów RWPG na Zachód kształtował się na poziomie 3%, ale w przemyśle maszynowym był on znacznie większy i osiągnął po-

ziom 10% wartości eksportu. Udział ten był zresztą bardzo zróżnicowany dla poszczególnych krajów. Dla Polski wskaźnik ten wynosił odpowiednio 2% i 5%⁹, dla Węgier zaś 6% i 20%¹⁰. Udział obrotu kooperacyjnego w eksporcie ogółem Bułgarii i Rumunii wynosił od 7% do 8%, a w eksporcie Rumunii ponad 20%¹¹. Wybitnie promocyjne nastawienie rządu Rumunii do rozwoju kooperacji produkcyjnej z Zachodem dało więc znaczne wyniki. Przy ocenie ogólnogospodarczego efektu tego wskaźnika należało jednak uwzględnić dość niską wartość eksportu przypadającego na jednego mieszkańca w Rumunii (prawie 3-krotnie niższą niż na Węgrzech), a także stosunkowo niski udział eksportu w dochodzie narodowym tego kraju. W odniesieniu zaś do Bułgarii należało brać pod uwagę stosunkowo niski udział Zachodu w obrotach ogółem (12% po stronie eksportu i 13% po stronie importu).

Szeroka dyskusja na temat kooperacji przemysłowej między Zachodem a Wschodem, prowadzona była na obradach Komitetu Handlu EKG ONZ w grudniu 1986 r. w Genewie¹². Stwierdzono na niej m.in., że osiągnięty został pewien postęp w dziedzinie metalurgii, górnictwa i przemysłu chemicznego, natomiast w dziedzinie zaawansowanych technologii, przemysłu maszynowego, elektroniki, jak również biotechnologii rezultaty uznano za zbyt skromne. Ponadto, na obradach postawiony został postulat dotyczący ożywienia dotychczasowej współpracy w oparciu o nowe formy kooperacji, czy też w oparciu o nowe uregulowania prawne już istniejących form. Ogólne rozczarowanie wynikami kooperacji produkcyjnej stało się ważną przyczyną przewartościowania jej ocen oraz zwrotu w kierunku zwiększenia roli zagranicznych inwestycji bezpośrednich, tj. tworzenia wspólnych przedsięwzięć z udziałem kapitału zachodniego. Ta forma rozwoju kooperacji występowała już w latach 70., ograniczała się jednak głównie do zakładania takich przedsiębiorstw w krajach zachodnich. I tak na koniec 1985 r. liczba przedsiębiorstw mieszanych w różnych formach z udziałem państw socjalistycznych funkcjonujących w krajach OECD wynosiła 420. War-

⁹ *Polski Handel Zagraniczny*, 1985, Nr 74-75 (wkładka), s. 16.

¹⁰ I. Puzin, *Razwitiye proizvodstawiennej koopieracji Wostok-Zapad*, „Ekonomičeskie Nauki” Nr 7/1987.

¹¹ *Recent Developments in East-West Co-operation*, s. 8-11.

¹² *Ocena kooperacji przemysłowej Wschód-Zachód*, „Biuletyn Ekonomiczny” Nr 1520/12 I 1987 r.

tość zainwestowanego przez kraje bloku komunistycznego kapitału w spółkach działających na terenie krajów OECD oceniano na 454 mln dol. w 1979 r. oraz 550 mln dol. w 1984 r.¹³. Z ogółu spółek mieszanych z udziałem krajów socjalistycznych działających na terenie krajów OECD na Bułgarię przypadało 90, Czechosłowację 40, Węgry- 100-110, Polskę- 85, Rumunię- 30-40 i ZSRR- 90¹⁴.

Czynnikiem o niezwykle istotnym znaczeniu dla pobudzenia kooperacji i nadania jej nowej dynamiki rozwojowej stał się jednak fakt pełnego zaakceptowania zasad zakładania spółek w postaci joint ventures na terytorium państw socjalistycznych. Rumunia była pierwszym krajem, który umożliwił tworzenie joint ventures, wprowadzając odpowiednie ustawodawstwo w 1971 r., następnie Węgry w 1972 r., Bułgaria w 1980 r., Polska i Czechosłowacja w 1986 r. oraz ZSRR rok później¹⁵. Joint ventures umożliwiały realizację dwóch podstawowych celów polityki ekonomicznej państw socjalistycznych- modernizację gospodarek i poprawę pozycji w międzynarodowym podziale pracy. Równocześnie funkcjonowanie joint ventures w gospodarkach krajów socjalistycznych, tworzyło bardziej trwałe i lepiej znane firmom zachodnim warunki współpracy i działania zbliżone do tych, w jakich istniały w ich krajach macierzystych. Praktyczne efekty ekonomiczne wspomnianej reorientacji współpracy gospodarczej z zagranicą były jednak znacznie mniejsze, niż można się było spodziewać. Do końca 1987 r. najwięcej joint ventures powstało na Węgrzech- 111. Zdecydowało o tym znacznie większe niż w innych krajach RWPG zaawansowanie przemian systemowych oraz wcześniejsze uporządkowanie uregulowań formalno-prawnych, związanych z zakładaniem joint ventures w tym kraju. Stosunkowo duża liczba utworzonych joint ventures na Węgrzech mogła być częściowo tłumaczona przez fakt utworzenia kilkudziesięciu przedsiębiorstw z udziałem obcego kapitału w sektorze usług. Następnie do 1987 r. joint ventures powstało w ZSRR- 19, Bułgarii- 15, Polsce- 13, Rumunii- 5 oraz Czechosłowacji- 3. Wielkość kapitału zagranicznego zaangażowanego w joint

¹³ *Joint ventures with the participation of enterprises of the socialist countries of Eastern Europe*, UNCTAD/ST/TSC/5 z 20 czerwca 1986 r., s. 34-43.

¹⁴ Tamże, s. 6-18.

¹⁵ B. Sulimierski, *Finansowe aspekty wspólnych przedsięwzięć inwestycyjno-produkcyjnych Polski i pozostałych krajów socjalistycznych z krajami zachodnimi*, Warszawa 1982.

ventures w krajach socjalistycznych wahała się od ok. 200 mln dol. w Polsce i na Węgrzech do 7 mln dol. w Czechosłowacji¹⁶. Tak więc przeciętne joint ventures w europejskich krajach socjalistycznych funkcjonowało jako małe lub średnie przedsiębiorstwo. Co więcej, również napływ nowoczesnych technologii nie osiągnął zamierzonych wielkości, częściowo z powodu tworzenia joint ventures głównie w poszczególnych gałęziach przemysłu lekkiego (artykuły żywnościowe, wyroby z drewna) lub w usługach (hotele).

Za główną przyczynę powolnego wzrostu zagranicznych inwestycji bezpośrednich w krajach RWPG uważa się restrykcyjne regulacje w sferze handlu zagranicznego i finansów¹⁷. Transfer zysków za granicę poddany był z reguły wielu ograniczeniom. Również zachęty podatkowe były niewystarczające, aby zainteresować obcy kapitał inwestowaniem w krajach bloku komunistycznego. Wysokość podatków dochodowych wahała się od 10% w Bułgarii, 32% w Rumunii i ZSRR, do 40% na Węgrzech i 50% w Polsce i Czechosłowacji. Podobnie ograniczenie udziału partnera zagranicznego do 49% kapitału zakładowego i uniemożliwienie obcokrajowcom dostępu do najważniejszych stanowisk w zarządach joint ventures było uważane za istotną wadę ustawodawstwa. Ogólne warunki funkcjonowania obcego kapitału w krajach socjalistycznych ulegały jednak poprawie poprzez modyfikację istniejących ustawodawstw. Na przykład na Węgrzech wprowadzono zmiany w ustawodawstwie o joint ventures w 1986 r., w Bułgarii w 1987 r., w Polsce w 1988 r. Prace modyfikacyjne prowadzone były również w Czechosłowacji i Związku Radzieckim¹⁸. Szczególnie dynamicznie proces ten odbywał się w ZSRR. Do końca sierpnia 1988 r. zarejestrowano 105 joint ventures z kapitałem zakładowym w wysokości ok. 525 mln dol¹⁹. Istniejące joint ventures były tworzone głównie z partnerami z krajów Europy Zachodniej. RFN była niekwestionowanym liderem z 51 utworzonymi joint ventures (ponad 30% wszystkich joint ventures)²⁰. Więk-

¹⁶ Economic, *Business and Legal Aspects of East-West Joint Ventures*, Geneva 1988.

¹⁷ D. Rosati, K. Mizsei, *Adjustment Through Opening of Socialist Economies*, WIDER Paper (Helsinki), January 1989, Nr 52, s. 73 I następ.

¹⁸ „Business Week” z 27 lutego 1989 r.

¹⁹ „Eurobusiness” z listopada 1988 r.

²⁰ J. Rutkowski, *Przekształcenia zagranicznych inwestycji bezpośrednich*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 3/1990.

szość z nich była jednak ulokowana w jednym kraju, którymi były Węgry- 42 joint ventures. Od 1988 r. zaznaczył się wzrost zainteresowania firm zachodnioniemieckich inwestowaniem w innych krajach RWPG, w tym także w Polsce. Tylko w ciągu 1988 r. lokaty RFN w krajach RWPG wzrosły o ok. 100 mln DM (Węgry, Polska, ZSRR). Takie kraje jak Bułgaria, Czechosłowacja i NRD, a także Rumunia nie dopuszczały lokat kapitału zagranicznego w formie właściwych inwestycji bezpośrednich. Było też wątpliwe, czy inwestorzy zagraniczni byli zainteresowani w dokonywaniu znaczniejszych lokat w tych krajach, przed przeprowadzeniem reform ekonomicznych i politycznych. Drugim krajem, pod względem liczby tworzonych joint ventures, była Austria – 37 spółek, również skoncentrowanych na Węgrzech (33 joint ventures). Następne miejsca zajmowały Szwajcaria i USA po 17, Japonia – 14 i Wielka Brytania – 13²¹.

Na pytanie, jaka była intensywność związków kooperacyjnych między krajami RWPG i OECD w latach 80., trudno w sposób w pełni udokumentowany odpowiedzieć. Z rocznych doniesień Sekretariatu EWG oraz informacji prasowych wynikało, że poczynając od 1983 r. liczba zawieranych porozumień kooperacyjnych między obu grupami krajów wzrastała, a największa przypadała na Węgry i Związek Radziecki. Znaczną aktywność wykazywały również pozostałe kraje socjalistyczne. Ważniejszy był jednak fakt, iż mimo wzrostu liczby tych porozumień, kooperacja produkcyjna nie wpłynęła w istotny sposób na jakościowe i ilościowe zmiany w stosunkach gospodarczych Wschód-Zachód. Ponadto, napływ kapitału zagranicznego poprzez joint ventures do krajów Europy Środkowo-Wschodniej był na tyle niewielki, że nie spowodował żadnych zasadniczych zmian zarówno w bilansie płatniczym i w ogólnych nakładach inwestycyjnych. Główną przeszkodą w przyciągnięciu obcego kapitału stanowiła słaba kondycja gospodarek wschodnioeuropejskich, niewymienialność walut, braki w infrastrukturze, a w niektórych krajach przeżytki centralnego systemu zarządzania gospodarką. Dlatego też wśród dokonywanych na terenie RWPG inwestycji zachodnich dominowały przedsięwzięcia drobne o małym kapitale zakładowym, obliczone na rozpoznanie miejscowych warunków działania.

²¹ Głównie w Bułgarii i na Węgrzech. „Japan's Changing Overarea Direct Investment, marzec 1988 r.

Uwarunkowania rozwoju wymiany naukowo-technicznej

Międzynarodowe obroty licencyjne, polegające na udzielaniu przez nadawcę w jednym kraju odbiorcy w innym zezwolenia na korzystanie w ustalonym zakresie ze ściśle określonej i konkretnej wiedzy technicznej wraz z przekazaniem tej wiedzy, były w latach 80. głównym wyspecjalizowanym kanałem przepływu wiedzy technicznej między Wschodem i Zachodem. Obroty licencyjne były istotną częścią składową międzynarodowej współpracy produkcyjnej, w tym zwłaszcza specjalizacji i kooperacji produkcji oraz wspólnych inwestycji Wschód-Zachód. Rozwiązanie to było korzystne dla obu stron. Dla importera zakup licencji miał m.in. wpływ na procesy specjalizacji i rozwój międzynarodowej kooperacji produkcyjnej. Umożliwiał dostęp do nowych technologii, nowoczesnych i sprawdzonych w produkcji wyrobów, oszczędzał czas i nakłady, wpływał również na zwiększenie rozmiarów eksportu, a tym samym na poprawę sytuacji w bilansie płatniczym²². Zgodnie z niektórymi ocenami²³, posługującymi się tzw. mnożnikiem technicznym, nabywanie osiągnięć naukowo-technicznych na podstawie umów licencyjnych mogło przyspieszyć rozwój danej dziedziny w większym stopniu, niż miało to miejsce przy zmaterializowanych formach transferu techniki takich, jak import maszyn i urządzeń, czy kooperacja przemysłowa. Nabycie licencji, opatentowane rozwiązanie techniczne łącznie z know-how i pomocą techniczną licencjodawcy przyspieszało rozwój danej dziedziny o 7-8 lat, licencji typu know-how o 3-5 lat, natomiast kooperacja przemysłowa bez udzielenia licencji tylko o 1-2 lata. Ponadto, co często podkreślano, zyski otrzymane w wyniku wdrożenia licencji wielostronnie przewyższały wydatki na ich zakup. Z kolei dla eksportera udzielenie licencji było formą promocji eksportu maszyn i urządzeń, materiałów, elementów kooperacyjnych oraz usług technicznych, z których wpływy wielokrotnie przewyższały opłaty licencyjne. Oprócz tego operacje licencyjne były

²² P. Bożyk, J. Misala, *Stosunki gospodarcze Wschód-Zachód – formy i mechanizmy*, PWE, Warszawa 1988, s. 231.

²³ *Mieżdunarodnaja specjalizacija i koopierowanije proizwodstwa stran SEW*, Moskwa 1982, s. 188; L.A. Radina, *Socjalistyczeskaja integracija i nowyje formy sotrudniczestwa Wostok-Zapad*, Moskwa 1983, s. 107; I.W. Makarow, I.N. Pozin, *Ekonomiczeskoje sotrudniczestwo w Jewropie: itogi i perspektywy*, Moskwa 1987, s. 150.

zazwyczaj opodatkowane w minimalnym stopniu i należały do najbardziej opłacalnych operacji w międzynarodowej współpracy gospodarczej²⁴.

Doświadczenia dekady lat 80. wskazywały, że w krajach socjalistycznych przy podejmowaniu decyzji o imporcie wiedzy naukowo-technicznej z krajów kapitalistycznych uwzględniano następujące kryteria:

- a) dostosowanie importu do zadań planowych, co oznaczało preferowanie długoterminowych porozumień międzyrządowych, stwarzających stabilne ramy dla kontaktów z firmami prywatnymi i pozwalających na synchronizację celów współpracy z założeniami centralnego planisty;
- b) dostępność środków dewizowych. W latach 80., kiedy możliwości uzyskania kredytów zmniejszyły się, państwa socjalistyczne ograniczyły zakupy technologii, ale (nie rezygnując z nich całkowicie) przeszły na stosowanie nowej formy pozyskiwania technologii- zakładały spółki o kapitale mieszanym;
- c) nowoczesność transferowanej wiedzy naukowo-technicznej. Oferty zakupu przedkładane przez państwa socjalistyczne dotyczyły najbardziej zaawansowanych technologii.

Natomiast do czynników ograniczających możliwości importowe krajów RWPG należały w tym zakresie:

- a) ograniczenia nakładane przez kraje zachodnie na eksport techniki do krajów bloku komunistycznego, zwłaszcza najnowszej (tzw. embargo strategiczne);
- b) brak odpowiednio rozwiniętej infrastruktury niezbędnej do efektywnej adaptacji oraz asymilacji nabywczej techniki;
- c) kłopoty dewizowe krajów socjalistycznych będące wynikiem m.in. ich niskiego eksportu do krajów zachodnich oraz utrudnień w uzyskaniu kredytów dewizowych.

Bez wątpienia znaczny wpływ na transfer zachodnich do krajów bloku komunistycznego miały czynniki polityczne²⁵. Embargo strategiczne wywodzące się z czasów „zimniej wojny” było drastycznym instrumentem ograniczania stosunków gospodarczych między

²⁴ S.J. Stiepanienko, *SEW: międzynarodowe sotrudnicestwo w oblasti nauki i tiechniki*, Moskwa 1985, s. 70.

²⁵ S. Michałowski, *Polityczne aspekty współpracy naukowo-technicznej Wschód-Zachód*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 1/1988, s. 31.

Wschodem a Zachodem. W jego ramach wysoko rozwinięte kraje kapitalistyczne nałożyły liczne ograniczenia odnośnie transferu technologii, szczególnie w „czystej” (niezmaterializowanej) postaci. Komitet Koordynacyjny do Spraw Kontroli Eksportu Wielostronnego (COCOM) sporządzał co jakiś czas listy technologii objętych embargiem²⁶. Były to zwłaszcza tzw. technologie krytyczne o istotnej wartości militarnej lub podwójnego zastosowania, tj. znajdujące zastosowanie zarówno w przemyśle zbrojeniowym, jak i w gospodarce cywilnej. Ponadto w posiadaniu państw zachodnich było również szereg ekonomicznych instrumentów oddziałujących na wymianę technologiczną, jednak podstawowe znaczenie posiadała polityka kredytowa oraz wspomniane wcześniej embargo strategiczne państw zachodnich wobec krajów RWPG. Negatywna atmosfera lat 80. doprowadziła do głębokich zmian w zakresie polityki transferu technologii i kontroli eksportu państw zachodnich, a w szczególności Stanów Zjednoczonych w stosunku do krajów socjalistycznych. Podstawowe kierunki tych zmian wyznaczały cztery następujące elementy, decydujące o rozszerzeniu zakresu dotychczasowej kontroli.

Po pierwsze- zasadniczym celem wprowadzonych ograniczeń w dziedzinie transferu technologii była próba izolowania krajów socjalistycznych od osiągnięć naukowo-technicznych w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych i to nie tylko z zamiarem wywierania ograniczającego wpływu na rozwój potencjału militarnego, ale na całokształt procesów zachodzących w gospodarkach krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Po drugie- wprowadzone zostały jednolite kryteria kontroli handlu Wschód-Zachód. Po trzecie – elementem rozszerzającym było dążenie do objęcia tymi kryteriami polityki handlowej nie tylko krajów należących do COCOM, ale i krajów pozostających poza tą organizacją. Po czwarte- zaostrzeniu uległa wspólna polityka państw zachodnich w kwestii transferu technologii do krajów socjalistycznych poprzez zbliżenie do amerykańskich koncepcji. Stany Zjednoczone, wykorzystując swoją dominującą pozycję polityczną i ekonomiczną, w tym wyraźną przewagę technologiczną w wielu dziedzinach, stosowały rozbudowane sankcje, a także bodźce w celu skłonienia zachodnich partnerów do ak-

²⁶ E. Halizak, *Polityka Komitetu Koordynacyjnego Wielostronnej Kontroli Eksportu*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 7-8/1985.

ceptacji programu zaostrożonej kontroli eksportu technologii do krajów socjalistycznych. Znalazło to odbicie w ewolucji charakteru działalności COCOM²⁷ w latach 80., jako podstawowego instrumentu koordynacji i kontroli zachodniego wywozu technologii do krajów socjalistycznych. Kierunki tych przekształceń wyznaczały następujące główne mechanizmy.

Po pierwsze- rozszerzeniu i wzmocnieniu uległ aparat kontroli COCOM, m.in. również w wyniku włączenia do niego ekspertów wojskowych z pozostałych krajów NATO i utworzenia podkomitetu wojskowego w ramach tej organizacji. Po drugie- wyraźnie rozszerzono trzecią listę COCOM, obejmującą towary o podwójnym zastosowaniu. Powiększenie tej listy obejmowało wiele produktów, jednak najistotniejsze znaczenie posiadały wyroby mikroelektroniki i urządzenia do przetwarzania danych, od których zależało przedstawienie gospodarki na nowoczesne systemy informatyczne i komunikacyjne. Po trzeciej- nastąpiła zmiana kryterium oceny zastosowania eksportowanych do krajów socjalistycznych wyrobów podwójnego zastosowania: dotychczasowe kryterium towarowe zostało zastąpione kryterium technologicznym. Po czwarte- skuteczność systemu kontroli eksportu nowoczesnych technologii do krajów socjalistycznych została zwiększona przez przyjęcie zasady, iż zezwala się na wywóz produktów o zaawansowanej technologii po czterech latach od momentu podjęcia seryjnej produkcji. Był to bowiem przeciętny okres, w którym następowało odnowienie technologii. Dokonując analizy²⁸ warunków wymiany naukowo-technicznej między Wschodem i Zachodem nie należy zapominać o czynnikach wewnętrznych państw RWPG mających bardzo istotny wpływ na tę wymianę.

Otóż strukturalną cechą gospodarek socjalistycznych, która w największym stopniu warunkowała ich podejście do współpracy naukowo-technicznej była proimportowość. Należy podkreślić, że proimportowość była wynikiem niższego zaawansowania rozwoju gospodarczego oraz utrzymywania się trwałej nierównowagi między szybciej wzrastającym popytem na czynniki produkcji niż ich poda-

²⁷ W. Grabska, *Uwarunkowania rozwoju stosunków gospodarczych Wschód-Zachód w latach osiemdziesiątych*, PISM, Warszawa 1989, s. 95-121.

²⁸ Brak materiałów źródłowych dotyczących współpracy naukowo-technicznej w drugiej połowie lat 80. ogranicza tę analizę praktycznie do 1985 r.

zą. Stany nierównowagi wewnętrznej przenosiły się do sfery handlu zagranicznego, przejawiając się w silnym zapotrzebowaniu na import kapitału, wiedzy naukowo-technicznej oraz innych czynników produkcji. Proimportowość w sferze nauki i techniki była też konsekwencją przyjętego modelu tworzenia wiedzy naukowo-technicznej. W europejskich państwach socjalistycznych był on organizacyjnie oddzielony od procesów produkcji. Badania podstawowe prowadziła akademia nauk i ich wyspecjalizowane instytuty oraz szkoły wyższe. Natomiast badania stosowane i rozwojowe prowadzone były przez instytuty naukowo-badawcze podległe ministerstwu, zjednoczeniom i kombinatom przemysłowym. Idea takiego modelu polegała na przeświadczeniu, że silne centrum badawczo-rozwojowe, obsługujące przedsiębiorstwa w danej branży pozwoli uniknąć dublowania prac badawczo-rozwojowych oraz skoncentrować cały potencjał w jednym ośrodku. Na skutek izolacji sfery badawczo-rozwojowej od sfery produkcji przepływ rezultatów tych prac był nieduży, ponieważ instytuty badawczo-rozwojowe nie partycypowały w wynikach ekonomicznych wdrożeń, a przedsiębiorstwa wykazywały ograniczoną zdolność do absorpcji innowacji.

W tej sytuacji praktyczne zastosowanie wiedzy naukowo-technicznej w produkcji przemysłowej polegało na budowie nowych zakładów przemysłowych, a nie na wprowadzaniu innowacji w istniejących już przedsiębiorstwach. Taki sposób wprowadzania innowacji był bardzo kosztowny i z reguły realizowany z opóźnieniem w stosunku do założeń. Powodem była m.in. nieterminowa budowa nowych zakładów i długi okres dochodzenia do planowanych wyników. Również niska efektywność potencjału badawczego państw bloku komunistycznego sprawiała, iż przedsiębiorstwa produkcyjne sięgały po zagraniczne rozwiązania techniczne. O niskiej efektywności świadczyła duża rozpiętość między środkami zaangażowanymi w tworzenie wiedzy naukowo-technicznej a uzyskanymi rezultatami. Na przykład udział państw socjalistycznych w światowych obrotach licencyjnych po stronie eksportu wynosił tylko 0,5%, a po stronie importu 5%²⁹. Jeśli uwzględnić statystyki patentowe, to okazuje się, że na początku lat 80. kraje RWPG łącznie uzyskały niewiele więcej patentów za granicą niż Szwecja czy Włochy, prawie

²⁹ J. Maciejewicz, *Międzynarodowa konkurencja technologiczna*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 3/1986, s. 41.

tyle samo co Holandia, nie mówiąc już o Japonii, RFN i USA³⁰. Dane te świadczyły o niskiej sprawności systemu tworzenia wiedzy naukowo-technicznej w krajach RWPG mimo, że dysponowały one liczącym się potencjałem w tym zakresie. Tak, na przykład w 1985 r. liczba naukowców przypadająca na 10 tys. mieszkańców wynosiła: w Bułgarii – 30, Czechosłowacji – 41, NRD – 48, Polsce – 18, na Węgrzech – 35, w ZSRR – 54. Natomiast dla krajów kapitalistycznych te same wskaźniki w 1983 r. wynosiły: we Francji – 13, Japonii – 45, RFN – 21, Wielkiej Brytanii – 15, USA – 31³¹.

Inna przyczyną niskiej efektywności sektora badawczo-rozwojowego w państwach socjalistycznych były niskie nakłady finansowe przypadające na jednego zatrudnionego w tej sferze, co rzutowało na techniczne i materialne wyposażenie. W 1985 r. nakłady te kształtowały się następująco: Bułgaria – 14,5 tys. lewa, Czechosłowacja – 339,8 tys. koron, NRD – 229,2 tys. DDM, Polska – 2 166,7 tys. złotych, Węgry – 922,6 tys. forintów, Związek Radziecki – 19,2 tys. rubli. W 1983 r. w USA wydatki na jednego zatrudnionego badacza kształtowały się na poziomie 120,5 tys. dol., w RFN – 1 052,4 tys. DM, w Wielkiej Brytanii – 48,6 tys. funtów³².

Również struktura nakładów na prace badawczo-rozwojowe w państwach socjalistycznych w dużym stopniu warunkowała podejmowanie decyzji o imporcie wiedzy naukowo-technicznej z Zachodu. W krajach bloku komunistycznego większość naukowców i inżynierów była zatrudniona w placówkach naukowych i wyższych uczelniach, podczas gdy tylko niewielki procent w przemyśle. W tej sytuacji większe nakłady były kierowane na badania podstawowe niż na badania rozwojowe i wdrożeniowe. W rezultacie sektor badawczo-rozwojowy oferował rozwiązania techniczne nie zawsze wypróbowane w praktyce. W krajach zachodnich była tendencja odwrotna, badania rozwojowe miały priorytet, a przedsiębiorstwa ofe-

³⁰ J. Maciejewicz, *Międzynarodowa wymiana patentowa*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 2/1984, s. 83-85.

³¹ Na początku lat 80. w europejskich krajach socjalistycznych nakłady na B+R stanowiły 25% światowych nakładów na ten cel, podczas gdy udział Zachodu wynosił ok. 73%. (*Nauczno-techniczskie potencjały stran-czenow SEW i ich wkluczenije w mieždunarodnoje socjalisticeskoje razddzielenije truda*, Moskwa 1987, s. 49).

³² Ż. Kaczmarek, *Wzajemne zależności między nauką i techniką a systemem politycznym socjalizmu*, „Studia Nauk Politycznych” Nr 2/1988.

rowały wiedzę naukowo-techniczną w pełni wypróbowaną w praktyce. Silne zainteresowanie importem wiedzy naukowo-technicznej z Zachodu wynikało z dążenia państw socjalistycznych do zmniejszenia, a nawet zlikwidowania luki technologicznej poprzez współpracę z krajami przodującymi technicznie. Brano przy tym pod uwagę doświadczenia historyczne tych krajów, które poprzez włączenie w międzynarodowy podział pracy nadrobiły zapóźnienie technologiczne. W ramach reform podjętych w bloku komunistycznym w latach 80. większa uwaga została skierowana na badania rozwojowe i wdrożenia, aby przyspieszyć rozprzestrzenianie się innowacji w tych gospodarkach. O takim podejściu zdecydowały negatywne doświadczenia minionych lat, kiedy wskutek braku reform strukturalnych absorpcja zachodnich technologii była bardzo niska.

Charakter wymiany licencyjnej

Wymiana osiągnięć naukowo-technicznych na zasadach komercyjnych stanowiła dynamicznie rozwijającą się dziedzinę międzynarodowej współpracy gospodarczej. Ocena skali obrotów licencyjnych krajów socjalistycznych utrudniona jest z powodu fragmentaryczności danych statystycznych³³. Przy ocenie skali obrotów licencyjnych krajów socjalistycznych poza oficjalnymi statystykami wykorzystywane były dane zawarte w innych publikacjach, m.in. w raportach o współpracy gospodarczej Wschód-Zachód publikowanych przez EKG ONZ, w specjalistycznych opracowaniach zachodnich oraz w opracowaniach publikowanych przez poszczególne kraje socjalistyczne. Największymi importerami licencji były: Związek Radziecki, Węgry, Czechosłowacja i Polska. Większość zakupionych przez te kraje osiągnięć naukowo-technicznych pochodziła z krajów kapitalistycznych. Kraje, w których koncentrował się import licencji, były jednocześnie najmniej zaangażowane we współpracę przemysłową z Zachodem. Dane statystyczne wskazywały, że Węgry³⁴ dystansowały w tej współpracy wszystkie pozostałe kraje. Znajdowało to odbicie w ilości licencji czynnych w przemyśle węgierskim. Liczba licencji czynnych w tym kraju w 1985 r. była 2-krotnie większa niż w

³³ Niektóre źródła podawały tylko wartość „czystych” kontraktów licencyjnych. W innych uwzględniono również wynagrodzenie za licencje przekazywane w ramach innych umów, np. o kooperacji produkcyjnej czy kapitałowej lub przy okazji dostaw kompletnych obiektów przemysłowych.

³⁴ P. Marer, *East-West Technology Transfer. Study of Hungary 1968-1984*, Paris 1985, s. 120.

Czechosłowacji, ponad 7,5 razy większa niż w Polsce i aż 25-krotnie większa niż w Bułgarii, której udział we współpracy Wschód-Zachód był minimalny.

Udział opłat licencyjnych w wydatkach na rozwój nauki i techniki, wynoszący w latach 1981-85 ok. 7% również świadczył, że w porównaniu z innymi krajami socjalistycznymi gospodarka węgierska była najważniejszym importerem obcej myśli naukowo-technicznej. Wskaźnik ten w Czechosłowacji w tym okresie nie przekraczał 3%, a w Polsce osiągnął poziom 2%³⁵. Na tle takich krajów jak Japonia, RFN, Francja, w których udział wydatków przeznaczonych na nabycie zagranicznych licencji w wydatkach na prace badawczo-rozwojowe wynosił 15-20% dowodził, że kraje socjalistyczne w zbyt małym zakresie wykorzystywały obce osiągnięcia naukowo-techniczne w rozwoju swoich gospodarek. Mimo to zakupy licencji miały duże znaczenie w modernizacji wielu branż przemysłu, czy też uruchomieniu produkcji nowych, wcześniej nie wytwarzanych wyrobów. Import licencji przez kraje socjalistyczne koncentrował się przede wszystkim w przemyśle chemicznym, budowy maszyn, elektrotechnicznym, elektronicznym, samochodowym i petrochemicznym. Chociaż udział produkcji licencyjnej w sprzedaży ogółem był niewielki (np. na początku lat 80. w Związku Radzieckim wynosił mniej niż 1%, w połowie lat 80. w Czechosłowacji 5%, na Węgrzech 8%, a Polsce 1%, a w 1980 r. - 5%), to były jednak branże, w których udział ten przekraczał 20% (np. na Węgrzech w przemyśle farmaceutycznym, gumowym oraz tworzyw sztucznych). Poważnym mankamentem w polityce licencyjnej krajów RWPG była słaba operatywność przy wdrażaniu nabytych rozwiązań. Ekonomisci radzieccy przy planowaniu wdrożeń przyjmowali normatywny okres 1,5 roku na uruchomienie produkcji licencyjnej³⁶. Jednakże przyswojenie nowej technologii trwało zazwyczaj dłużej. W praktyce krajów socjalistycznych średni okres upływający od momentu zakupu licencji do opanowania produkcji na jej podstawie trwał 4-6 lat (w Polsce 5-8 lat), podczas gdy w krajach kapitalistycznych okres ten był o połowę krótszy. Stan ten w dużym stopniu pogarszał kon-

³⁵ J. Wieczorkiewicz, *Powiązania kooperacyjne Polski z Zachodem*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 1/1986.

³⁶ M. Bornstein, *East-West Technology Transfer. The Transfer of Western Technology to USSR*, Paris 1985, s. 58.

kurencyjność licencjonowanych wyrobów przemysłowych wytwarzanych w krajach RWPG na rynku światowym.

Kraje socjalistyczne występowały na międzynarodowym rynku również jako eksporterzy licencji. Dostrzec można znaczną różnicę między udziałem tych krajów w światowym eksporcie osiągnięć naukowo-technicznych mierzonym ilością udzielonych licencji a wskaźnikiem ich udziału w dochodach z tego eksportu wynoszącym według różnych ocen nie więcej niż 2%. Było to rezultatem małej wartości licencji eksportowanych przez kraje RWPG. Dotyczyły one często drobnych, fragmentarycznych i zazwyczaj nie wdrożonych rozwiązań technicznych, stąd uzyskiwane ceny nie były wysokie. Potwierdzeniem tej tezy może być fakt, że stopień pokrycia wydatków (opłat licencyjnych) na import licencji wpływami z ich eksportu, w porównaniu ze stosunkiem ilości sprzedanych i nabytych licencji, był niski. Na przykład w Polsce w okresie 1981-85 wpływy uzyskane ze sprzedaży 43 licencji pozwoliły pokryć tylko w 14% opłat za nabyte licencje. W Czechosłowacji i na Węgrzech wskaźniki te były wielokrotnie wyższe, znacznie mniejsze jednak niż stosunek umów eksportowych i importowych. Głównymi eksporterami licencji z krajów RWPG były: Związek Radziecki³⁷, Czechosłowacja, NRD i Węgry. Kraje te oferowały przede wszystkim rozwiązania techniczne związane z hutnictwem, przemysłem elektromaszynowym, budową maszyn włókienniczych, farmaceutycznym i innymi dziedzinami chemii, spożywczym i górniczym. Eksport licencji kierowany był głównie na rynki krajów wysoko rozwiniętych.

Współpraca w ramach zawartych z krajami socjalistycznymi umów licencyjnych była oceniana przez zachodnich importerów raczej pozytywnie³⁸. W ocenie brali oni pod uwagę możliwość zapoznania się z działaniem danej technologii u licencjodawcy, kompletnością dostarczanych informacji oraz ciągłością w jej przekazywaniu. Zdarzało się niekiedy, że pewne zastrzeżenia budziła kompletność informacji dostarczonej przez partnerów z krajów socjalistycznych oraz ciągłość jej przekazywania, ale nie wpływało to w sposób zasadniczy na ogólną ocenę. Najsilniejszą pozycję wśród eksporte-

³⁷ W.I. Muchopad, *Licenzintorg prodajet i pokupajet licenzii, Woprosy Izobrietatielstwa*, Moskwa 1987, nr 2.

³⁸ J.W. Kiser, *Tapping Eastern Block Technology*, *Harward Business Review* 1982, March-April.

rów licencji z krajów RWPG zajmował Związek Radziecki. W latach 1981-85 zawarł on ponad 1,1 tys. umów na eksport rozwiązań technicznych³⁹. Inne źródła podawały nieco skromniejsze liczby. Źródła zachodnie, powołując się na informacje licenzintorgu⁴⁰, informowały o sprzedaży przez ZSRR 800 licencji⁴¹. Sprzedaż radzieckich rozwiązań za granicą w formie licencji i know-how wzrastała średnio w skali roku o 35-40%⁴². Wśród głównych pozycji osiągnięć naukowo-technicznych sprzedawanych wielokrotnie na podstawie umów licencyjnych przez Związek Radziecki do różnych krajów wymienić należy: systemy chłodzenia wielkich pieców hutniczych, urządzenia do ciągłego spustu stali; procesy: wytopu metali nieżelaznych, elektromagnetycznego odlewania aluminium, gazyfikacji węgla, suchego gaszenia koksu, spawania rur o dużych średnicach; koparki pneumatyczne, aparaty do zakładania szwów chirurgicznych, prasy filtracyjne itd. Wiele z rozwiązań sprzedawanych przez ZSRR reprezentowało bardzo wysoki poziom techniczny i znalazło uznanie w firmach rozwiniętych krajów kapitalistycznych. Pomyślny zakup i wdrożenie radzieckich licencji zależało jednak od zdolności zachodniego nabywcy zaadaptowania ich do wymogów określonego rynku. Największymi nabywcami radzieckich technologii były: Stany Zjednoczone⁴³, Francja, Japonia, RFN, Włochy i Wielka Brytania.

W początkowym okresie współpracy nabywanie licencji w krajach kapitalistycznych było przede wszystkim sposobem likwidacji „wąskich gardeł” w krajach socjalistycznych. Kraje Europy Środkowo-Wschodniej dążyły do stworzenia na bazie pozyskanej z krajów kapitalistycznych myśli naukowo-technicznej, warunków dla produkcji nowoczesnych wyrobów w celu rozszerzenia własnych możliwości eksportowych. Jednocześnie punkt ciężkości w wymianie licencyjnej przesunął się na dziedziny naukochłonne. Podkreślić należy także wzrost zainteresowania nabywaniem całych pakietów

³⁹ I.S. Najaszkow, *Ku nowym rubieżom nauczno-technicznego progressa, Woprosy Izobrietatelstwa*, 1986, nr 2.

⁴⁰ Licenzintorg- radziecki monopolista w dziedzinie wymiany licencji.

⁴¹ WW. Ignatow, *Sowietskije nauczno-tiechniczeskije dostiżenija zawojewajut mieżdunarodnyje rynki, Woprosy Izobrietatelstwa*, Moskwa 1987, nr 12.

⁴² A.P. Ogniew, *Ekonomiczeskije otnoszenija Wostok-Zapad w 80-je gody*, Moskwa 1986, s. 23.

⁴³ E. Halizak, *Radziecko-amerykańska współpraca naukowo-techniczna*, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 11/1985.

licencji o charakterze międzybranżowym, powiązanych ze sobą w jeden system techniczny i produkcyjny. Pojawiły się nowe formy płatności za nabywane licencje. W szczególności rozszerzyła się wymiana na zasadzie kompensacji, gdzie opłaty licencyjne były regulowane dostawami wyrobów uzyskanych na podstawie licencjonowanego rozwiązania. Funkcjonowały również wyższe formy kompensacji, kiedy nabywający licencję w rozliczeniu udzielał swojemu licencjodawcy licencji na własne rozwiązania naukowo-techniczne (tzw. licencje krzyżowe)⁴⁴. Wzajemne udzielanie licencji było charakterystyczne dla współpracy firm o porównywalnym poziomie technicznym i stwarzało warunki dla głębszych długookresowych powiązań gospodarczych, np. poprzez podejmowanie kooperacji naukowo-produkcyjnej.

Inną charakterystyczną dla tego okresu tendencją w wymianie licencyjnej było coraz częstsze zjawisko pozyskiwania licencji w ramach podejmowania innych form współpracy przemysłowej, np. w ramach umów o kooperacji produkcyjnej na bazie specjalizacji, czy poprzez tworzenie wspólnych przedsiębiorstw (kooperacja kapitałowa). Występowało tu zjawisko pozyskiwania licencji jako jednego z oczekiwanych rezultatów kooperacji produkcyjnej, w odróżnieniu od sytuacji, kiedy umowa licencyjna mogła być punktem wyjścia do jej podjęcia. Taka forma współpracy, funkcjonująca przede wszystkim w przemyśle elektromaszynowym, pozwalała nie tylko szybko wdrożyć i opanować produkcję nowych wyrobów czy procesów technologicznych, lecz umożliwiała również pełniejsze i bardziej elastyczne wykorzystanie stworzonych zdolności produkcyjnych oraz efektywną sprzedaż wytworzonej produkcji za granicę. Partnerami krajów socjalistycznych w tej formie współpracy były w zasadzie mniej znane średnie i małe firmy, chociaż występowały również takie jak: Volvo, Siemens AG, Citroen, Control Data Corp., dysponujące nowoczesnymi technologiami.

Podsumowanie

Powiązania naukowo-techniczne Wschód-Zachód charakteryzowały się zawsze asymetrią, którą ilustrują następujące wskaźniki:

- a) w strukturze obrotów licencyjnych Wschód-Zachód miała miejsce nie tylko asymetria ilościowa (przewaga Zachodu

⁴⁴ S. Simanowski, *Technologiczeskij obmien Wostok-Zapad. Triebowanija Nowogo Myslenija*, „Wnieszniaja Torgowla” Nr 1/1988.

w sprzedaży licencji do krajów socjalistycznych), ale i wartościowa;

- b) głęboka asymetria istniała również w transferze wiedzy naukowo-technicznej uprzedmiotowionej w maszynach i urządzeniach. W strukturze eksportu państw Zachodu na rynek RWPG wyroby przemysłowe stanowiły ok. 70%, a w eksporcie państw RWPG na rynki zachodnie udział wyrobów przemysłowych wynosił ok. 30%⁴⁵.

Niekorzystna dla państw socjalistycznych była również struktura powiązań naukowo-technicznych Wschód-Zachód, co miało wpływ na jakość i nowoczesność transferowanej wiedzy. Udział najbardziej kompleksowych form współpracy naukowo-technicznej, tj. kooperacji przemysłowej i kooperacji badawczo-rozwojowej był niezbyt duży. Na przykład, obroty kooperacyjne stanowiły tylko 3-4% całości obrotów handlowych Wschód-Zachód, co świadczyło o niewielkim poziomie transferu wiedzy naukowo-technicznej. Ponadto, sama struktura porozumień kooperacyjnych nie była korzystna z punktu widzenia interesów państw socjalistycznych, ponieważ mały był w nich udział gałęzi przemysłu, w których postęp techniczny rozwijał się najszybciej (np. elektronika). Dominowały porozumienia w przemysłach tradycyjnych, jak: metalurgia, przemysł lekki, chemiczny, transport. Również czas trwania porozumień kooperacyjnych był ograniczony, co nie sprzyjało stabilizacji powiązań naukowo-technicznych Wschód-Zachód. Marginalną rolę odgrywała kooperacja badawczo-rozwojowa, pojmowana jako współdziałanie partnera ze Wschodu i Zachodu w celu stworzenia nowego wyrobu lub procesu technologicznego. Wynikało to z niechęci przedsiębiorstw kapitalistycznych do dzielenia się wiedzą i wspólnego jej wykorzystania w produkcji nowych wyrobów. Czynnikiem hamującym była również polityka kontroli eksportu w krajach kapitalistycznych, uniemożliwiająca transfer nowoczesnej wiedzy naukowo-technicznej.

⁴⁵ OECD. Economic Outlook, Nr 34/1987, s. 128-129.

Bibliografia:

- „Business Week” z 27 lutego 1989 r.
„Eurobusiness” z listopada 1988 r.
„Japan’s Changing Overarea Direct Investment, marzec 1988 r.
„Rynki Zagraniczne” Nr 25/1986 r.
Bornstein M., East-West Technology Transfer. The Transfer of Western Technology to USSR, Paris 1985.
Bożyk P., J. Misala, Stosunki gospodarcze Wschód-Zachód- formy i mechanizmy, PWE, Warszawa 1988.
Czerkawska G., K. Czerkawski, Skuteczność międzynarodowych sankcji gospodarczych, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 6/1987.
Economic, Business and Legal Aspects of East-West Joint Ventures, Geneva 1988.
EKG TRADE (R. 503)/Add.1 /1984.
Grabska W., Uwarunkowania rozwoju stosunków gospodarczych Wschód-Zachód w latach osiemdziesiątych, PISM, Warszawa 1989.
Haliżak E., Polityka Komitetu Koordynacyjnego Wielostronnej Kontroli Eksportu, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 7-8/1985.
Haliżak E., Radziecko-amerykańska współpraca naukowo-techniczna, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 11/1985.
Ignatow W.W., Sowietckije nauczno-tiechniczeskije dostizenija zawojewajut miezdunarodnyje rynki, Woprosy Izobrietatelstwa, Moskwa 1987, nr 12.
Joint ventures with the participation of enterprises of the socialist countries of Eastern Europe, UNCTAD/ST/TSC/5 z 20 czerwca 1986 r.
Kaczmarek Z., Wzajemne zależności między nauką i techniką a systemem politycznym socjalizmu, „Studia Nauk Politycznych” Nr 2/1988.
Kiser J.W., Tapping Eastern Block Technology, Harvard Business Review 1982, March-April.
Maciejewicz J., Międzynarodowa konkurencja technologiczna, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 3/1986.
Maciejewicz J., Międzynarodowa wymiana patentowa, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 2/1984.
Makarow I.W., I.N. Pozin, Ekonomiczeskoje sotrudniczewstwo w Jewropie: itogi i perspektywy, Moskwa 1987.
Marer P., East-West Technology Transfer. Study of Hungary 1968-1984, Paris 1985.
Michałowski S., Polityczne aspekty współpracy naukowo-technicznej Wschód-Zachód, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 1/1988, s. 31.
Miezdunarodnaja specjalizacija i koopierowanije proizwodstwa stran SEW, Moskwa 1982.

Muchopad W.I., Licenzintorg prodajet I pokupajet licenzii, Woprosy Izobrietatielstwa, Moskwa 1987, nr 2.

Najaszkow I.S., Ku nowym rubieżam nauczno-techniczeskogo progressa, Woprosy Izobrietatielstwa, 1986, nr 2.

Nauczno-tiechniczeskije potencjały stran-czenow SEW i ich wkluczenije w mieżdunarodnoje socjalistyczeskije razddzielenije truda, Moskwa 1987.

Ocena kooperacji przemysłowej Wschód-Zachód, „Biuletyn Ekonomiczny” Nr 1520/12 I 1987 r.

OECD. Economic Outlook, Nr 34/1987.

Ogniew A.P., Ekonomiczeskije odnoszenija Wostok-Zapad w 80-je gody, Moskwa 1986.

Polski Handel Zagraniczny, 1985, Nr 74-75 (wkładka).

Polski Handel Zagraniczny-1985 r., w: „Rynki Zagraniczne” Nr 74-75/1986 (wkładka).

Puzin I., Razwitije proizwodstawiennoj koopieracji Wostok-Zapad, „Ekonomiczeskije Nauki” Nr 7/1987.

Radina L.A., Socjalistyczeskaja integracija i nowyje formy sotrudniczestwa Wostok-Zapad, Moskwa 1983.

Recent Developments in East-West Cooperation in Third Countries and in Tripartite Cooperation, UNCTAD TB/B/1000 z 6 czerwca 1984 r.

Rosati D., K. Mizsei, Adjustment Through Opening of Socialist Economies, WIDER Paper (Helsinki), January 1989, Nr 52, s. 73 I nastep.

Rutkowski J., Przekształcenia zagranicznych inwestycji bezpośrednich, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 3/1990.

Schaffer H.F. (ed.) (1985) Technology Transfer and East-West Relations, London: Croom Helm.

Simanowskij S., Technologiczeskij obmien Wostok-Zapad. Triebowanieja Nowogo Myszenija, „Wnieszniaja Torgowla” Nr 1/1988.

Stiepanienko S.J., SEW: mieżdunarodnoje sotrudniczestwo w obłasti nauki i tiechniki, Moskwa 1985.

Sulimierski B., Finansowe aspekty wspólnych przedsięwzięć inwestycyjno-produkcyjnych Polski i pozostałych krajów socjalistycznych z krajami zachodnimi, Warszawa 1982.

Wieczorkiewicz J., Powiązania kooperacyjne Polski z Zachodem, „Sprawy Międzynarodowe” Nr 1/1986.

Zachodnia polityka ograniczania eksportu do krajów socjalistycznych, „Biuletyn Ekonomiczny” Nr 1522/26 I 1987, 1523/2 II 1987, 1524/9 II 1987 r.